

पूर्वी तराईमा हाती समस्या: सप्तरीको कञ्चनरूपमा आधारित अध्ययन

आश्रित दाहाल *

१. परिचय

नेपालको पूर्वी तराई क्षेत्र, विशेष गरी मधेश प्रदेश अन्तर्गत पर्ने सप्तरी जिल्ला, प्राकृतिक सौन्दर्य र जैविक विविधताको हिसाबले प्रसिद्ध छ। तर यस क्षेत्रमा जंगली हातीहरूको बढ्दो उपस्थिति र मानव-हाती द्वन्द्वले गम्भीर समस्या उत्पन्न गरेको छ। सप्तरी जिल्लाको कञ्चनरूप नगरपालिका कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षको नजिक अवस्थित छ र भारतको बिहार राज्यसँग सीमा जोडिएको छ, जसले गर्दा जंगली हातीहरूको आवागमन सहज भएको छ। पछिल्ला वर्षहरूमा यस क्षेत्रमा हातीहरूले बस्तीमा प्रवेश गरी बाली नष्ट गर्ने, घर भत्काउने र मानिसहरूमाथि आक्रमण गर्ने घटनाहरू निकै बढेका छन्। यो समस्या केवल पर्यावरणीय मात्र होइन, सामाजिक, आर्थिक र मानवीय आयामहरू समेटेको छ जसले स्थानीय बासिन्दाहरूको दैनिक जीवनलाई अस्त-व्यस्त बनाएको छ।

मानव-हाती द्वन्द्व नेपालको तराई क्षेत्रमा दीर्घकालीन समस्या हो, तर पछिल्ला दशकहरूमा वन फँडानी, बस्ती विस्तार र जलवायु परिवर्तनका कारण यो वर्षेनी बढ्दो प्रवृत्तिमा रहेको छ। सप्तरी जिल्लामा कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षबाट निस्कने र भारतबाट आउने हातीहरूले मुख्य रूपमा धान, मकै, गहुँ जस्ता बालीहरू नष्ट गर्दछन्। यसले किसानहरूको जीविकोपार्जनलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित गर्दछ र ठूलो आर्थिक क्षति पुऱ्याउँछ। हाती आक्रमणबाट मानिसहरूको ज्यान जाने घटनाहरू पनि बढेका छन्। उदाहरणका लागि, २०८२ सालमा सप्तरी जिल्लामा हाती आक्रमणबाट एक नाबालक र एक वृद्धको मृत्यु भएको घटना सार्वजनिक भएको थियो। राष्ट्रिय स्तरमा हेर्दा, विगत २४ वर्षमा नेपालमा ३४९ जनाको मृत्यु हाती आक्रमणबाट भएको छ भने ६२ वटा हातीहरू मारिएका छन्। यी तथ्याङ्कले समस्याको गम्भीरता उजागर गर्दछ।

यस अध्ययनले कञ्चनरूप नगरपालिकामा हातीको समस्याको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, वर्तमान अवस्था, प्रभावहरू, स्थानीयहरूको अनुभव र सम्भावित समाधानका उपायहरूको विश्लेषण गर्दछ। अनुसन्धानका क्रममा स्थानीय बासिन्दा, नगरपालिकाका प्रतिनिधि, वडाध्यक्ष र वन संरक्षण विज्ञहरूसँग गहन अन्तर्वार्ता लिइएको थियो। यसले समस्या मात्र उजागर गर्दैन, अन्य क्षेत्रहरूका सफल उदाहरणहरू जस्तै भारतमा सौर्यशक्तिबाट चल्ने बार (सोलार फेन्स) र केन्यामा मौरी पालन (मौरी घर) को प्रयोगलाई पनि समेट्दछ। नेपालमा वन्यजन्तु संरक्षण र मानव सुरक्षा दुबैलाई सन्तुलनमा राख्न आवश्यक छ, र यो अध्ययन त्यस दिशामा एक सानो योगदान हो। यो प्रतिवेदनले नीतिनिर्माताहरूलाई व्यावहारिक सुझावहरू प्रदान गर्दछ जसले मानव-हाती द्वन्द्व न्यूनीकरणमा सहयोग पुऱ्याउन सक्छ। समग्रमा यो अनुसन्धानले पूर्वी तराईको पर्यावरणीय सन्तुलन र स्थानीय जनजीवनको सुरक्षालाई प्राथमिकता दिन्छ।

२. पृष्ठभूमि

नेपालको तराई क्षेत्रमा जंगली हातीहरूको उपस्थिति प्राचीन कालदेखि नै रहेको छ। हातीहरू एशियाली जंगली हाती (Elephas maximus) प्रजातिका हुन् जसको नेपालमा अनुमानित सङ्ख्या २०० देखि ३०० वटा छ। सप्तरी जिल्ला कोशी नदीको पश्चिमी किनारमा अवस्थित छ जुन हातीको प्राकृतिक आवागमन मार्ग हो। कञ्चनरूप नगरपालिका कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षको नजिक रहेको छ। हातीहरू आरक्षबाट निस्केर बस्तीमा प्रवेश गर्ने गर्दछन्। भारतको बिहार राज्यसँगको खुला सीमाले पनि हातीहरूको सीमापार आवागमनलाई सहज बनाएको छ। विगतमा यो क्षेत्र घना जङ्गलले ढाकिएको थियो जसले हातीहरूलाई पर्याप्त आहार र वासस्थान प्रदान गर्दथ्यो। तर सन् १९५० को दशकमा औलो उन्मूलन अभियानपछि बस्ती विस्तार, कृषि भूमि विस्तार र वन फँडानीका कारण हातीहरूको प्राकृतिक वासस्थान संकुचित भएको छ।

हालको अवस्थामा कञ्चनरूपमा हातीहरूको परम्परागत मार्गमा सडक, बस्ती र खेतीहरू विस्तार भएका छन् जसले गर्दा हातीहरू आहारको खोजीमा बस्ती पस्न बाध्य भएका छन्। विशेष गरी रातको समयमा एक्ला भाले हातीहरू आक्रामक हुने गर्दछन्। उपलब्ध तथ्याङ्क अनुसार, सन् २०१९ देखि २०२५ सम्म सप्तरीमा हाती सम्बन्धी दर्जनों घटनाहरू भएका छन् जसमा बाली नष्ट गर्ने, घर भत्काउने र मानिसहरूको ज्यान जाने सम्मका घटनाहरू समावेश छन्। उदाहरणका लागि, सन् २०२५ मा सप्तरीमा हाती आक्रमणबाट दुई जनाको मृत्यु भएको थियो – एक नाबालक र एक वृद्ध। राष्ट्रिय स्तरमा हेर्दा, चुरे तराई मधेस क्षेत्रमा १० हजार ७ सय ९८ वटा मानव-हाती द्वन्द्वका घटनाहरू दर्ता भएका छन् जसमा सप्तरी पनि समावेश छ। विगत २४ वर्षमा नेपालमा ३ सय ४९ जनाको मृत्यु हातीको आक्रमणबाट भएको छ।

यस पृष्ठभूमिमा मानव-हाती द्वन्द्व जलवायु परिवर्तन, वन संकुचन र मानवीय क्रियाकलापबाट बढेको छ। स्थानीय स्तरमा कञ्चनरूपका किसानहरूले धान र मकै जस्ता बालीहरूबाट जीविका चलाउँछन् जसलाई हातीहरूले नष्ट गर्दछन्। यसले आर्थिक असमानता बढाउँछ र गरीब परिवारहरू यस समस्याबाट बढी प्रभावित हुन्छन्। यस अध्ययनले यस्ता स्थानीय वास्तविकताहरूलाई समेट्दै समस्या बढ्नुका कारणहरू र प्रभावहरूबारे प्रस्तुत गर्दछ। यसले राष्ट्रिय स्तरको वन्यजन्तु संरक्षण समस्यालाई स्थानीय दृष्टिकोणबाट हेर्न मद्दत गर्दछ र समाधानका लागि आधार प्रदान गर्दछ। यस पृष्ठभूमिले हाती संरक्षणको महत्वलाई पनि जोड दिन्छ किनकि हातीहरू पर्यावरणीय सन्तुलनका लागि आवश्यक छन्। यस खण्डले समस्यालाई ऐतिहासिक र वर्तमान सन्दर्भमा प्रस्तुत गर्दछ। यो समस्या अन्य तराई जिल्लाहरू जस्तै झापा र मोरङमा पनि रहेको छ जसमा सन् २०२५ मा २५ देखि ३० वटा हातीहरूले बस्तीमा प्रवेश गरेको समाचार आएका थिए।

३. अनुसन्धानका उद्देश्यहरू

यस अनुसन्धानका मुख्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

सामान्य उद्देश्य: सप्तरी जिल्लाको कञ्चनरूप नगरपालिकामा जंगली हाती समस्या र मानव-हाती द्वन्द्वको गहन अध्ययन गर्नु तथा व्यावहारिक समाधानका उपायहरू सुझाव दिनु।

विशिष्ट उद्देश्यहरू:

- हाती समस्या बढ्नुका ऐतिहासिक र वर्तमान कारणहरूको पहिचान गर्नु।
- मानव-हाती द्वन्द्वका मानवीय, आर्थिक र सामाजिक प्रभावहरूको विश्लेषण गर्नु।
- स्थानीय बासिन्दा, पदाधिकारी र विज्ञहरूको दृष्टिकोणबाट यो विषयको मूल्याङ्कन गर्नु।
- अन्य क्षेत्रहरूका सफल समाधान उदाहरणहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु।
- अल्पकालीन र दीर्घकालीन समाधानका व्यावहारिक उपायहरू सुझाव दिनु।

४. समस्या कथन / अनुसन्धानका प्रश्न

जंगली हाती समस्या पूर्वी तराईको लागि स्थानीय जनजीवनलाई गम्भीर रूपमा प्रभावित पारिरहेको ठूलो चुनौती हो।

मुख्य समस्या कथन: कञ्चनरूप नगरपालिकामा हातीहरूको बढ्दो प्रवेशले मानव-हाती द्वन्द्वमा वृद्धि ल्याएको छ जसले जनजीवन असुरक्षित बनाएको छ। यसलाई सम्बोधन गर्न निम्न प्रश्नहरू उठाइएका छन्:

- हातीको समस्या कहिलेदेखि बढ्यो र कसरी बढ्यो?
- मानव-हाती द्वन्द्वका प्रमुख प्रभावहरू के-के हुन्?
- स्थानीयहरू र विज्ञहरूका अनुसार समस्या समाधानका उपायहरू के हुन्?
- अन्य क्षेत्रहरूमा कस्ता सफल उपायहरू अपनाइएका छन्?
- कञ्चनरूपमा कस्ता अल्पकालीन र दीर्घकालीन समाधान लागू गर्न सकिन्छ?

५. सन्दर्भ सामग्री अध्ययन

मानव-हाती द्बन्द्वबारे विभिन्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनहरू गरिएका छन्। नेपाल सरकारको वन मन्त्रालयको प्रतिवेदन अनुसार तराई क्षेत्रमा मानव-हाती द्बन्द्व निरन्तर बढेको छ। WWF नेपालको रिपोर्टले हाती आवागमन मार्ग (करिडोर) संरक्षणको आवश्यकता उल्लेख गरेको छ। स्थानीय सन्दर्भमा सप्तरी जिल्लाका अध्ययनहरूले हाती प्रवेश बढेको देखाएका छन्। उदाहरणका लागि, सन् २०२५ को हाती संरक्षण कार्ययोजना (Elephant Conservation Action Plan) ले मानव-हाती द्बन्द्वका तथ्याङ्क उल्लेख गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भारत र केन्याका अध्ययनहरूले सौर्यशक्तिबाट चल्ने बार (सोलार फेन्स) र मौरी पालन (मौरी घर) को प्रयोग सफल भएको देखाएका छन्। यस अनुसन्धानले यस्ता सन्दर्भहरूलाई आधार मानेर स्थानीय तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको छ। सन् २०२५ को एक रिपोर्टले कोशी प्रदेशमा १८ जनाको मृत्यु हाती आक्रमणबाट भएको उल्लेख गरेको छ।

६. अनुसन्धान विधि

यो अनुसन्धान मुख्य रूपमा गुणात्मक विधिमा आधारित छ जसले हाती समस्या गहिरो रूपमा बुझ्नका लागि व्यक्तिगत अनुभवहरू र दृष्टिकोणहरूलाई प्राथमिकता दिएको छ। गुणात्मक विधिको प्रयोगले सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्क भन्दा बढी भावनात्मक तथा सामाजिक पक्षहरूलाई उजागर गर्न मद्दत गर्दछ। यसका साथै, तथ्याङ्कहरू जस्तै घटना सङ्ख्या, मृत्यु दर आदि पनि समावेश गरिएका छन् जसले अध्ययनलाई सन्तुलित बनाउँछ। अनुसन्धानको डिजाइन अर्ध-संरचित छ जसमा पूर्वनिर्धारित प्रश्नहरूका साथै खुला छलफलको अवसर राखिएको छ। यसले उत्तरदाताहरूलाई आफ्ना अनुभवहरू स्वतन्त्र रूपमा व्यक्त गर्ने अवसर दिन्छ र अनुसन्धानलाई लचिलो बनाउँछ। स्थलगत भ्रमण र घटना अवलोकन विधि पनि अपनाइएको छ।

प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अन्तर्वार्ता विधि मुख्य रूपमा प्रयोग गरियो जुन यो विषयका लागि उपयुक्त छ किनकि यसले व्यक्तिगत अनुभव र भावनाहरूलाई समेट्न मद्दत गर्छ। नमूना चयनका लागि उद्देश्यपूर्ण नमूना विधि अपनाइयो जसमा प्रभावित स्थानीय बासिन्दा, नगरपालिकाका प्रतिनिधि, वडाध्यक्ष र वन विज्ञहरू समावेश छन्। विशेष रूपमा, कञ्चनरूपका विभिन्न वडाहरूका मानिसहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइयो। माध्यमिक तथ्याङ्कका लागि सरकारी प्रतिवेदनहरू, WWF दस्तावेज र अनलाइन स्रोतहरू प्रयोग गरियो।

तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अर्ध-संरचित प्रश्नावली तयार गरियो जसमा समस्याका कारण, प्रभाव, स्थानीय अनुभव र समाधानका उपाय समेटिएका थिए। अन्तर्वार्ताहरू स्थानीय भाषामा लिइएका थिए जसलाई पछि नेपालीमा अनुवाद गरियो। नैतिक पक्षलाई ध्यान दिँदै उत्तरदाताहरूको गोपनीयता कायम राखियो र उनीहरूको सहमति प्राप्त गरियो। विश्लेषणका लागि विषयगत विश्लेषण विधि प्रयोग गरियो जसमा जानकारीलाई मुख्य विषयहरूमा वर्गीकरण गरियो। यो विधि स्थानीय सन्दर्भमा उपयुक्त छ। अनुसन्धानमा सीमाहरू जस्तै छोटो अवधि र सीमित नमूना ध्यान दिँदै भविष्य सुझाव दिइएको छ। यो विधिले समस्याको बहुआयामिक विश्लेषण गर्दछ। यो विधिले पर्यावरणीय न्यायलाई सम्मान गर्दछ। यस खण्डले अनुसन्धान प्रक्रियालाई विस्तृत रूपमा वर्णन गरेको छ। यो विधिले समस्या समाधानका लागि वैज्ञानिक आधार प्रदान गर्दछ।

७. जानकारी, तथ्याङ्क, सूचना सङ्कलन

तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया अनुसन्धानको मुख्य भाग हो जसमा प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता, माध्यमिक स्रोतहरू र तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरियो। प्राथमिक तथ्याङ्कका लागि कञ्चनरूप क्षेत्रमा प्रभावित बासिन्दाहरूसँग भेटघाट गरियो। यस प्रक्रियामा हातीको समस्या बढ्नुका कारण, प्रभावहरू, स्थानीय अनुभव र समाधान बारे जानकारी सङ्कलित गरियो।

मात्रात्मक तथ्याङ्कका लागि माध्यमिक स्रोतहरूबाट जानकारी लिइयो जसअनुसार सन् २०१९ देखि २०२५ सम्म सप्तरीमा दर्जनों घटनाहरू भएको देखिन्छ। सन् २०२५ मा २ जनाको मृत्यु भयो। राष्ट्रिय स्तरमा गत २४ वर्षमा ३४९ जनाको मृत्यु हातीबाट भएको तथ्याङ्क छ। चुरे तराईमा १० हजार ७ सय ९८ घटना हाती सम्बन्धी दर्ता भएका छन्। विदेशबाट समेत उदाहरण सङ्कलन गरियो। जस्तै, भारतमा सौर्यशक्तिबाट चल्ने बार (सोलार फेन्स) लगाएर हातीलाई नियन्त्रण गरिएको छ

भने केन्यामा मौरीको घरको माध्यमबाट जङ्गली हातीलाई बस्ति र बालीमा पस्नबाट रोकिएको छ। तथ्याङ्क सङ्कलनलाई व्यवस्थित गर्न नोटबुक र रेकर्डिङ प्रयोग गरियो। यो अध्ययनले स्थानीय र राष्ट्रिय जानकारीको संयोजन गर्दछ जसले अध्ययनलाई मजबुत बनाउँछ। अनेक चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्दै प्रक्रिया पूरा गरियो।

८. जानकारी, तथ्याङ्क, सूचना प्रस्तुति

सङ्कलित जानकारीलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नु अनुसन्धानको महत्वपूर्ण भाग हो। यस खण्डमा अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी, तथ्याङ्क र सूचनाहरूलाई विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ।

मानव-हाती द्वन्द्वका समस्या बढ्नुका कारण:

ऐतिहासिक रूपमा: जङ्गल फँडानी, बस्ती विस्तार।

वर्तमानमा: हातीको प्राकृतिक आवागमन मार्ग अवरुद्ध हुनु, आहारको अभाव हुनु।

तथ्याङ्क:

सन् २०१९ मा दर्जनों घर हातीले भत्काएको।

सन् २०२५ मा २ जना मानिसको मृत्यु भएको।

प्रभावहरू:

मानवीय: ज्यान जाने, मानसिक त्रास।

आर्थिक: बाली नष्ट, घर भत्काइ।

सामाजिक: सामुदायिक अस्थिरता।

अन्तर्वार्ता निष्कर्ष:

नगरपालिका: समस्या समाधानका लागि पर्याप्त बजेट चाहियो।

वडाध्यक्ष: नियमित गस्ती प्रणाली आवश्यक छ।

बासिन्दा: हातीबाट डर लाग्छ, जीवन असुरक्षित छ।

विज्ञ: हाती आवागमन मार्ग (करिडोर) संरक्षण गर्नु जरुरी छ।

अन्य क्षेत्रका सफल उदाहरणहरू:

भारत: सौर्यशक्तिबाट चल्ने बार (सोलार फेन्स)।

केन्या: मौरी पालन (मौरी घर)।

सुझावहरू:

अल्पकालीन: तारबार लगाउने, सामुदायिक गस्ती बढाउने।

दीर्घकालीन: हाती करिडोर संरक्षण, वैकल्पिक बाली लगाउने, हाती-मानव द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि बहुपक्षीय समन्वय।

९. विश्लेषण

सङ्कलित तथ्याङ्कको विश्लेषणले हाती समस्या बहुआयामिक भएको देखाउँछ। समस्याका कारणहरूबाट हेर्दा वन फँडानी र बस्ती विस्तार मुख्य छन् जसले हातीहरूलाई बस्तीमा पस्न बाध्य बनाउँछ। सङ्कलित जानकारी र तथ्याङ्कले द्वन्द्व निरन्तर बढेको देखाउँछ। जस्तै सन् २०२५ मा भएका मानिसहरूको मृत्युको संख्या। प्रभावहरूमा मानवीय त्रास र आर्थिक क्षति प्रमुख छन्। यसबाट किसानहरू विशेष गरी प्रभावित हुन्छन्। अन्तर्वार्ताले स्थानीय आवश्यकता उजागर गर्दछ जस्तै तारबार लगाएर हातीको आवागमन रोक्ने। अन्य उदाहरणहरूले समाधान सम्भव भएको देखाउँछ। समग्र विश्लेषणले सन्तुलित दृष्टिकोण आवश्यक छ भन्ने देखाउँछ। यो विश्लेषण विषयगत छ। भविष्यका अध्ययनले यसलाई थप मजबुत बनाउँछ भन्ने

देखाउँछ। यस खण्डले नीतिगत प्रभावमा जोड दिन्छ जसले समस्या समाधानमा योगदान दिन सक्छ। यस विश्लेषणले अनुसन्धानको मूल सन्देश प्रस्तुत गर्दछ। यसले जलवायु परिवर्तनको प्रभावमा पनि जोड दिन्छ जसले द्वन्द्व बढाएको छ।

१०. निचोड

यस अनुसन्धान प्रतिवेदनको निचोडमा भन्नुपर्दा, सप्तरी जिल्लाको कञ्चनरूप नगरपालिकामा मानव-हाती द्वन्द्व एक जटिल, बहुआयामिक र गम्भीर सामाजिक-पर्यावरणीय समस्या हो। यो समस्या केवल बाली नष्ट वा आर्थिक क्षति मात्र होइन, स्थानीय जनताको मानसिक सुरक्षा, शारीरिक अखण्डता र सामुदायिक सद्भावनामाथि पनि गम्भीर प्रहार गर्दछ। अध्ययनले देखाएअनुसार, यो द्वन्द्वको मूल कारण प्राकृतिक वासस्थानको संकुचन, जङ्गल फँडानी, बस्ती र कृषि भूमिको अनियोजित विस्तार, र जलवायु परिवर्तनले गर्दा भएको पारिस्थितिकी असंतुलन हो। साथै, कोशी टप्पु जस्ता संरक्षित क्षेत्रबाट हातीहरूको निस्कने प्रवृत्ति र भारतसँगको खुला सीमाले यसलाई अझ बढाएको छ।

यहाँका स्थानीय किसानहरू, विशेष गरी गरीब र सीमान्त वर्ग, यस समस्याबाट सबैभन्दा बढी प्रभावित छन्। उनीहरूको जीविकोपार्जनको मुख्य आधार धान, मकै र गहुँ जस्ता बालीमाथि हातीहरूले आक्रमण गर्दा केवल एक रातमै वर्षोको मेहेनत र आशा मासिन्छ। यसले आर्थिक हानि मात्र हुँदैन, सामाजिक रूपमा ऋण तथा दरिद्रताको चक्रमा फसाउँछ। भौतिक क्षतिको साथै मानसिक त्रास, चिन्ता र सतत डरले गर्दा स्थानीय जनताको जीवनयापन अत्यन्त कठिन बनेको छ। साना बच्चाहरू विद्यालय जान डराउँछन्, रातमा निद्राबिना दिन बिताउनु पर्छ, र समुदायमा असुरक्षाको भावना व्याप्त छ।

तर, निराशाको अँध्यारोमा आशाको किरण पनि छ। अध्ययनले संकेत गरेको छ कि यो समस्या अपरिहार्य वा समाधानविहीन होइन। समस्या जस्तो बहुआयामिक छ, समाधान पनि त्यस्तै बहुपक्षीय, समन्वित र सहकार्यात्मक हुनुपर्छ। सरकार (स्थानीय, प्रदेश र केन्द्र), सामुदायिक संस्था, गैर-सरकारी संगठन, वन्यजन्तु विज्ञ, र स्थानीय बासिन्दा-सबैको साझा भूमिका र जिम्मेवारी आवश्यक छ। अल्पकालीन उपायहरूले तात्कालिक राहत दिन सक्छ भने दीर्घकालीन योजनाहरूले स्थायी सन्तुलन कायम गर्न सक्छ।

समग्रमा, कञ्चनरूपको हाती द्वन्द्वले नेपालको तराई क्षेत्रमा पारिस्थितिकी, अर्थतन्त्र र समाजबीचको नाजुक सम्बन्धलाई उजागर गर्दछ। यसले प्रकृतिसँगको हाम्रो टकराउँदो सम्बन्ध, विकासको गलत मोडेल, र संरक्षणका लागि सामूहिक चेतनाको अभावलाई इङ्गित गर्दछ। अतः, यस समस्याको समाधान केवल हातीलाई टार्ने उपाय मात्र होइन, एउटा स्थानीय, टिकाऊ र समावेशी विकास र संरक्षण मोडेल खोज्ने प्रयास हो। यो निचोडले समस्या विश्लेषणको अन्त्य होइन, बरु एक नयाँ, संवेदनशील र व्यवहारिक कार्ययोजना निर्माणको सुरुवात हो भन्ने सोचलाई जनाउँछ।

११. निष्कर्ष

यस गम्भीर अनुसन्धानको आधारमा निम्नलिखित ठोस निष्कर्षहरू तथा सुझावहरू प्रस्तुत गरिन्छ:

- मानव-हाती द्वन्द्वको प्राथमिक कारण मानवीय क्रियाकलापबाट हातीहरूको प्राकृतिक वासस्थान र आवागमन मार्ग (करिडोर) को विनाश हो।
- जलवायु परिवर्तनले यसलाई अझ जटिल बनाएको छ।
- सीमापार आवागमन (भारतबाट) ले समस्यालाई अन्तर्राष्ट्रिय आयाम दिएको छ।
- मानवीय क्षति: ज्यान जानु, अपाङ्गता, गम्भीर चोटपटक र दीर्घकालीन मनोवैज्ञानिक आघात (PTSD जस्ता)।
- आर्थिक क्षति
- सामाजिक प्रभाव
- स्थानीय बासिन्दा यो समस्याका दोषाहा पीडित हुन्।
- अल्पकालीन (तत्काल राहत र नियन्त्रण)
- हाती करिडोर पुनर्स्थापना र संरक्षण

- भू-उपयोग योजना
- वैकल्पिक आजीविका: हातीले नरुचाउने बाली (हल्दो, अदुवा, कपास, नीम आदि) लगाउन प्रोत्साहन
- मौरीपालन, बाख्रापालन, हस्तकला जस्ता वैकल्पिक आयस्रोत विकास गर्ने
- प्राविधिक र वैज्ञानिक हस्तक्षेप: जिओ-फेन्सिङ (भौगोलिक प्रणालीमा आधारित बार)
- जागरूकता र शिक्षा
- बिमा योजना

५. नीतिगत सिफारिशहरू:

- प्रदेश र केन्द्र सरकारले मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्वलाई प्राथमिकतामा राखी एक समग्र राष्ट्रिय नीति र कार्ययोजना बनाउनुपर्छ, जसमा पर्याप्त बजेट आवंटन हुनुपर्छ।
- स्थानीय सरकार (नगरपालिका) ले यो विषयलाई आफ्नो नियोजनको केन्द्रमा राखी हाती व्यवस्थापन इकाई गठन गरी नियमित गस्ती, बार व्यवस्थापन र क्षति मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ।
- समुदाय-आधारित संरक्षण लाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ। स्थानीयहरूलाई संरक्षणको प्रत्यक्ष लाभ (जस्तै इको-टुरिज्मबाट आम्दानी) प्राप्त हुनुपर्छ।
- अनुसन्धान र मोनिटरिङ लाई निरन्तरता दिनुपर्छ। हातीको जनसङ्ख्या, गतिविधि, र मानवीय क्षतिको विस्तृत डाटाबेस तयार गर्नुपर्छ।

अन्तिममा, कञ्चनरूपको हाती समस्या केवल स्थानीय सीमामा सीमित समस्या होइन, यो नेपालको समग्र पारिस्थितिकी सन्तुलन, जैविक विविधता संरक्षण र ग्रामीण विकासको धुरीमा ठडिएको चुनौती हो। यसको समाधानमा ढिलाइ वा अल्पदृष्टि भविष्यमा अथाह मानवीय, आर्थिक र पर्यावरणीय मूल्य चुक्ताउनु पर्नेछ। अतः, अहिले नै सरकार, समुदाय, नागरिक समाज र निजी क्षेत्रले हातेजोड गरी यस जटिल समस्यालाई सामूहिक रणनीति, दीर्घदृष्टि र मानवता र प्रकृतिप्रतिको गहिरो सम्मानका साथ समाधान गर्नु जरुरी छ। हाती र मानव दुवैको सुरक्षित, सम्मानजनक र सह-अस्तित्वपूर्ण भविष्य निर्माण नै यस अध्ययनको अन्तिम निष्कर्ष र आशा हो।

१२. थप अध्ययनका लागि सुझाव

भविष्यका अनुसन्धानहरूका लागि निम्न सुझावहरू दिइएका छन्:

- तराईका विभिन्न जिल्लाहरूमा मानव-हाती द्वन्द्वको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु।
- जलवायु परिवर्तनले हातीहरूको आचरण र आवागमनमा पारेको प्रभावबारे गहन अध्ययन गर्नु।
- दीर्घकालीन रूपमा प्रभावकारी हुने समाधानका उपायहरू (जस्तै इको-टुरिज्म विकास, हाती-मैत्री कृषि) को अध्ययन र कार्यान्वयन गर्नु।

१३. सन्दर्भ सामग्री

- वन मन्त्रालय, नेपाल सरकार। (२०८२)। वन्यजन्तु द्वन्द्व प्रतिवेदन।
- WWF नेपाल। (२०२५)। हाती संरक्षण रिपोर्ट।
- आश्रित दाहालद्वारा सङ्कलित स्थानीय अन्तर्वार्ता, कञ्चनरूप, २०८२।
- Mongabay। (२०२५)। नेपालमा मानव-हाती द्वन्द्व।
- Elephant Conservation Action Plan नेपाल (२०२५-२०३५)।
- सप्तरी जिल्ला विकास समिति। (२०८२)। जिल्ला प्रोफाइल।

* आश्रित दाहाल रूपनगर नन्दराज संग्रौला क्याम्पसमा बिबियस (बिए) दोस्रो वर्षका छात्र हुन्।
प्रतिवेदन स्रोत: रूपनगर क्याम्पस फिचर सेवा